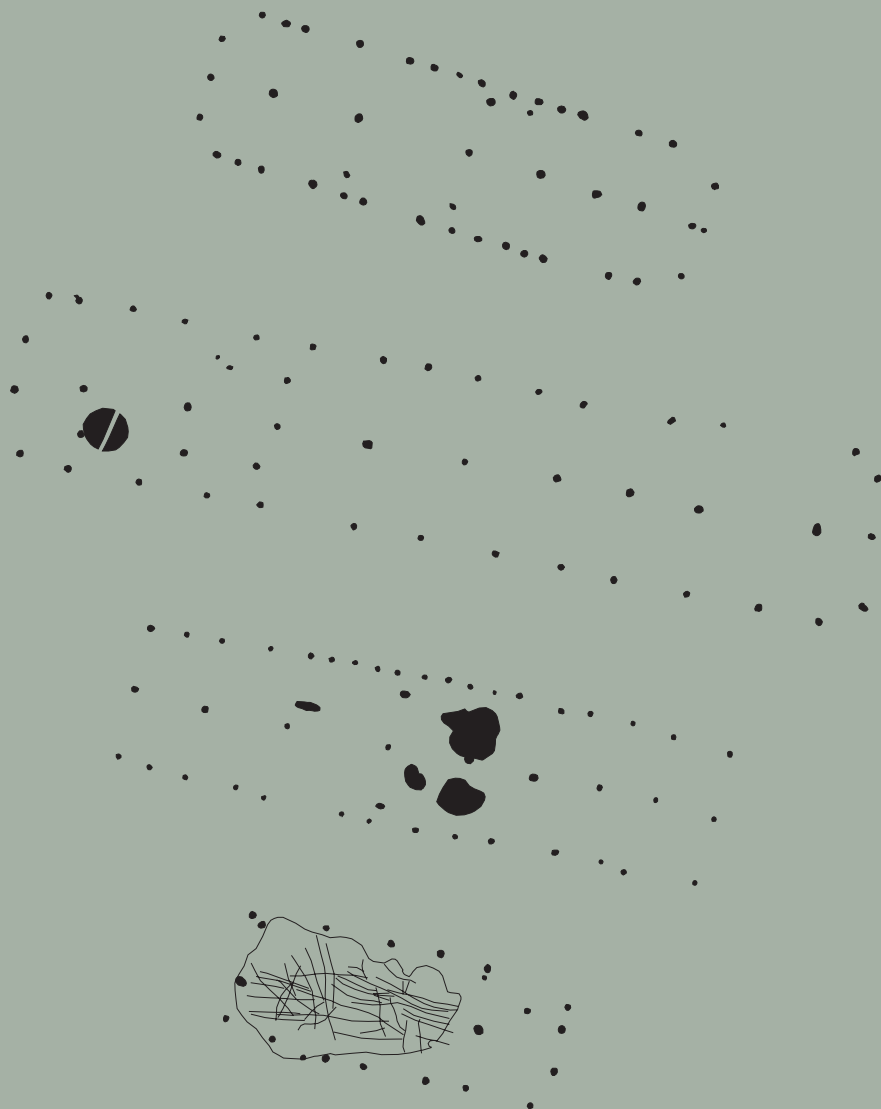

BYMARSK OG GEEST

By, marsk og geest

33

**Kulturhistorisk tidsskrift
for Sydvestjylland**

Forlaget Liljebjerget 2021

**By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og
Innovationsstyrelsens retningslinier.**

**Redaktion: Mette Højmark Søvsø, Flemming Just,
Claus Feveile, Morten Søvsø.**

Layout: KIRK & HOLM

Copyright: 2021 Forlaget Liljebjerget

**Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag. Det blev oprettet i
1997 til minde om og med testamentariske midler fra Ellen og
Christian Almhede.**

**Forlagets navn rækker tilbage til Anders Sørensen Vedel. Han
udgav i årene 1591–92 otte bøger, der var „Prentet paa Liliebier-
get udi Ribe“. Om disse disse bogudgivelser og trykkeriet se *By,
marsk og geest* 10, 1998.**

ISSN 2445-8147

Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne til
bogens illustrationer. Føler nogen deres ophavsrettigheder krænket og gør
berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.

Indhold

Tobias Danborg Torfing

Senneolitiske huse i Sydvestjylland	
– hustyper, kronologi og landskab	04
Late Neolithic houses in Southwest Jutland	
– House types, chronology and landscape	31

Lars Grundvad og Christian Fischer

Knebber Mølle	
– en af Hundsbæks to vandmøller	32
Knebber mill	
– One of two watermills in Hundsbæk	46

Senneolitiske huse i Sydvestjylland – hustyper, kronologi og landskab

Af Tobias Danborg Torfing

I de senere år har Sydvestjyske Museer udgravet en lang række huse fra slutningen af stenalderen. Det betyder, at vi nu kan danne os et langt bedre overblik over husenes placering i landskabet og udviklingen i husenes udseende. Dette er vigtigt for forståelsen af samfundet, da huset og husholdet har været det helt centrale omdrejningspunkt for det sociale liv i perioden. I slutningen af stenalderen bliver der ikke længere opført de utallige gravhøje, der kendes fra den foregående periode, enkeltgravskulturen. I stedet er det et tidspunkt, hvor vi ser de første tegn på huse, der repræsenterer mere end bare et beboelsesrum, men også bliver brugt som et monument i sig selv. Denne artikel fokuserer på at fremlægge vores nuværende viden og undersøge den tidsligt og rummeligt. De nye resultater viser en markant vækst i antallet af huse i perioden efter 2200 f.Kr., og samtidig med dette eller kort efter ser vi også fremkomsten af meget store huse, der i forskningen ses som et tegn på en fremvoksende brug af huse som monumenter.

Senneolitikum er den sene del af yngre stenalder – med andre ord: slutningen på stenalderen. Noget vil endda sige, at den måske snarere er en overgang til bronzealderen. Senneolitikum strækker sig over 650 år fra ca. 2.350-1.700 f.Kr. Men for at placere udviklingen i sammenhæng er der her medtaget huse fra perioden op til senneolitikum, samt huse der måske skal dateres til starten af ældre bronzealder. Vores viden

om senneolitiske huse er vokset enormt de seneste år. Det kan ses af et nyt stort værk, der har samlet vores viden om neolitiske huse (Sparrevohn, Kastholm og Nielsen 2019). Den er dog allerede delvist forældet i forhold til huse fra Sydvestjylland. Bogen er i sig selv et udtryk for den tilvækst af ny viden, der er sket i de sidste 20 år. I et bidrag har Palle Siemen lavet en oversigt over vores viden om husene fra Sydvestjylland (Siemen 2019). Den er dog kun ført op til

ca. 2012, og enkelte ældre udgravninger er også overset. Det skyldes dels, at bogen har været længe undervejs, og dels at der har været fokus på udgravninger fra Esbjerg-området.

Siemen nævner, at huse ofte optræder som "bifangst" i større undersøgelser af andre perioder (ofte jernalderlandsbyer). Større landsbyer er nemmere at finde og medfører større fladeafdækninger, hvor så stenalderhusenes spinklere strukturer opdages sekundært. Dette gælder selvfølgelig stadig, men i de seneste år har vi ofte fundet neolitiske hustomter allerede i forundersøgelserne, og husene bliver derfor i højere grad prioriteret i udgravninger. At vi finder dem oftere, skyldes blandt andet, at vi har 'knækket koden', altså er bedre til hurtigt at erkende dem ud fra typologi og ud fra af stolpehullernes form og fyldfarve. Jo flere huse vi finder, og jo bedre vi kender typerne og variationerne, jo bedre er vi til at finde dem. Vi søger også mere systematisk efter neolitiske huse, så udgravningsstrategierne er også en delforklaring på, hvorfor vi finder og udgraver flere huse.

Det er naturligt, at ældre resultater bliver ændret af ny viden, og den store mængde nye udgravninger i de seneste år og mange kulstof-14-dateringer betyder, at der er god grund til at lave en opdatering allerede få år efter det seneste oversigtsværk er publiceret. Siemen skriver f.eks. i sit bidrag, at det er begrænset, hvad neolitiske huse fra Sydvestjylland kan tilbyde en større kronologisk diskussion, da der er tale om en heterogen gruppe af huse, der også i de fleste tilfælde ikke er tilstrækkeligt dateret (Siemen 2019: 363). Med de nye resultater er dette billede delvist ændret, og husene kan nu sættes i sammenhæng med både lokale og regionale udviklinger.

Sydvestjyske Museers ansvarsområde dækker Esbjerg Kommune samt Fanø og Billund kommuner. Der er naturligt nok ikke fundet neolitiske hustomter på Fanø, da den nuværende ø først er dannet senere. Der er fundet flere huse i Billund Kommune, men det er stadig svært at få et overblik over udviklingen. Derfor er der her fokuseret på Esbjerg Kommune som undersøgelsesområde. Mod øst ligger Vejen Kommune, hvor Museet Sønderkov har stået for udgravninger af en lang række neolitiske huse, som selvfølgelig er relevant at henvise til her (Dollar 2013; Poulsen og Grundvad 2015, Grundvad, Poulsen og Andreasen 2015, Poulsen og Dollar 2019). Specielt i forhold til problematikken om husenes placering i landskabet er det relevant at sammenligne den kystnære Esbjerg Kommune med udviklingen i Vejen Kommune, der er placeret midt i det sydlige Jylland og dermed væk fra kysten.

Nye resultater

Som nævnt er der i de senere år udgravet en række neolitiske bebyggelser, både i forbindelse med udgravninger af andre perioder og som selvstændige undersøgelser. Siemens oversigt fra 2019 beskriver kort de fleste lokaliteter fra før 2013. Resultaterne fra disse er ikke nærmere gennemgået her, men for beskrivelser, planer med mere henvises til Siemens artikel, samt Siemens bidrag til kataloget i bind 2, jvf. 19. Ribe Amt.

Der skal dog nævnes enkelte ældre lokaliteter, der ikke er med i denne oversigt. Det gælder f.eks. to stolperækker, der formodes at høre til neolitiske huse fra Karmdal Banke (ASR 1113). De er stratigrafisk ældre end en gravhøj fra enkeltgravskulturen og må være fra enten tragtbægerkulturen eller tidlig enkeltgravstid. Også ved Klostermarken (ASR 1591) ved Ribe er der fundet konstruktioner, der kan

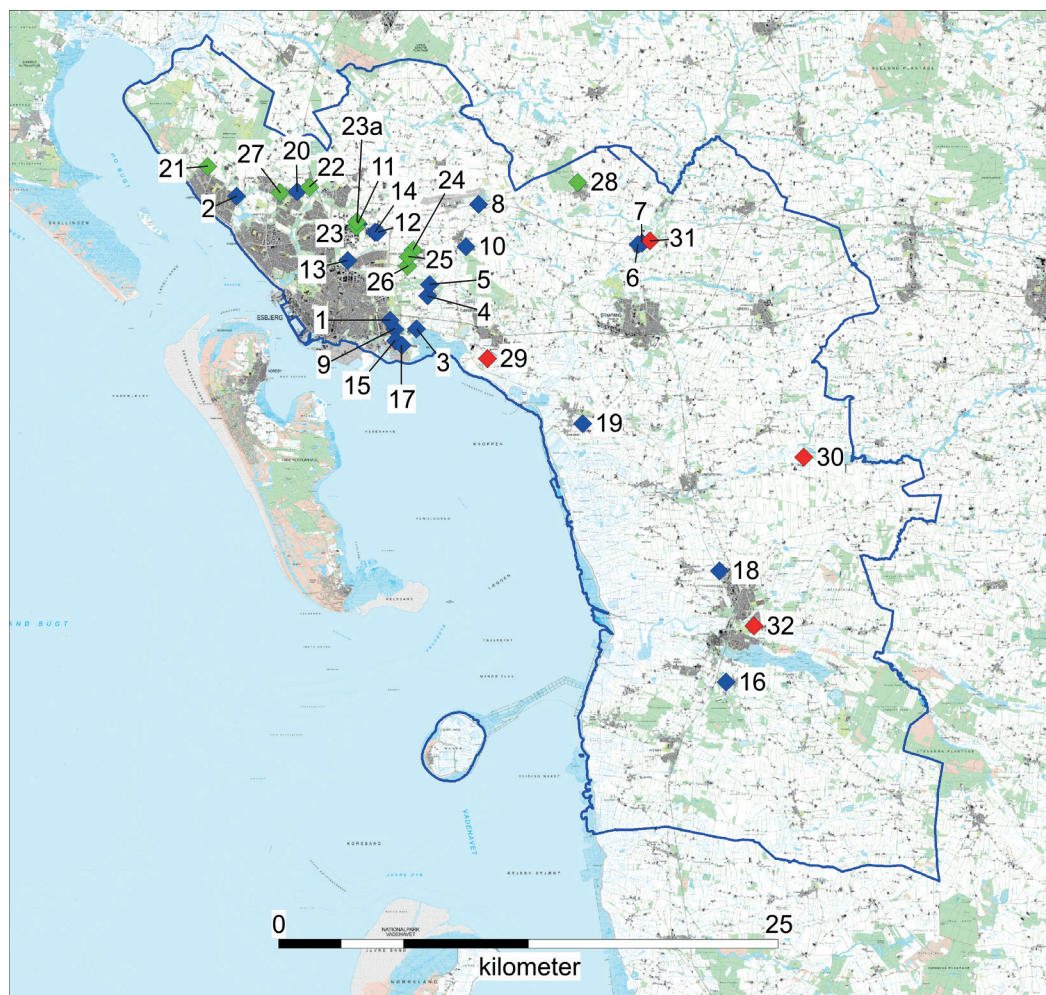
Fig. 1.

Alle lokaliteter fra det nuværende Esbjerg Kommune. Blå punkter er lokaliteter omtalt i Siemen 2019, røde punkter er ældre lokaliteter, der ikke er med i Siemen 2019, grønne punkter er pladser udgravet 2013-2020.

All localities from the present-day municipality of Esbjerg. The blue points are localities mentioned in Siemen 2019, red points are older localities not mentioned in Siemen 2019, green points are sites excavated 2013-2020.

tolkes som neolitiske huse, blandt andet en hustomt bestående af en stolperække og en anden mulig hustomt der bestod af en forsænkning. Disse hustomter er svære at datere nærmere. Det gælder for disse pladser, at de enten er udaterede eller er daterede til tidlig- eller mellemneolitikum (se tabel 3).

Hvis man gennemgår Siemens 2019 katalog og pladser kan man sammentælle, at der på dette tidspunkt er fundet omkring 50 mulige hustomter (se tabel 1).

Tabel 1:

Lokalitet	Journal nr.	TRB-Tidlig EGK	Sen EGK- Tidlig SN	SN II	SN uvis	Bronzealder	Udateret	I alt	Grundplan	Seneste udgravningsår
Østerbyens Boldbaner II	ESM 1358						1	1	1	1983
Præstestien	ESM 1421		1		1			2	1	1984
Sønder Novrupvej I	ESM 1525		1					1	0	1986
Uglviggård	ESM 1658		2					2	0	1990
Grønnegård	ESM 1661-1		1			1	1	3	2	1991
Størsbøl Vest	ESM 1906		6		2			8	2	1993
Størsbøl Øst	ESM 1907						2	2	0	1994
Tudegård	ESM 1900				1			1	1	1995
Veldbæk IV	ESM 1917						1	1	1	1995
Sølbjergvej	ESM 2182						1	1	0	1996
Sølbakkegård III	ESM 2178		1						0	1997
Sølbakkegård V	ESM 2243						1	1	1	1997
Nordskrænten II	ESM 2257						2	2	0	1999
Sølbakkegård IV	ESM 2216		2					2	2	1999
Måde Industri IV	ESM 2320		2				3	5	1	2002
Lustrupholm	ASR 1700						1	1	1	2002
Måde Slam	ESM 2428	1	6		2		5	14	4	2003
Nygårdstofte	ASR 1820			1	1			2	1	2003
Østertorften	ASR 1710			1				1	1	2003
Sønderris	ESM 2607-5			1				1	1	2011
I alt		1	22	3	7		18	51	20	

Tabel 2:

Lokalitet	Journal nr.	TRB-Tidlig EKK	Sen EKK- Tidlig SN	SN II	SN uvis	Bronzealder	Udateret	I alt	Grundplan	Seneste udgravningsår
Myrthueparken	SJM 383	1		5			3	9	4	2016
Ravnsbjerg	SJM 385			7	3			10	7	2017
Skagerrakvej	SJM 432			1	2		3	6	3	2019
Grønkjær Vang Vest	SJM 818			3	2		4	9	4	2019
Qvaulund Agrre	SJM 819			3			2	5	3	2019
Vester Vang	SJM 820		1	1	1			3	1	2019
Erisvænget	SJM 711-II	1					2	3	0	2020
Grimstrup	SJM 881							2		2020
I alt		2	1	20	8	0	14	47	22	

Tabel 3:

Lokalitet	Journal nr.	TRB-Tidlig EKK	Sen EKK- Tidlig SN	SN II	SN uvis	Bronzealder	Udateret	I alt	Grundplan	Seneste udgravningsår
Sønderby	ESM 1787						1	1	1	1990
Karmdal Banke	ASR 1113	2						2	1	1994
Vibæk	ESM 1849	1						1	0	1998
Klostermarken	ASR 1591						2	2	0	2002
I alt		3	0	0	0	0	3	6	2	

Heraf har 20 bevaret væg i en sådan grad, at man kan erkende husets konstruktion. Mellem 2013 og 2020 er der tilsvarende fundet 47 hustomter, heraf 22 med bevarede grundplaner (se tabel 2). Det vil sige, at mængden af erkendte huse er omtrentligt fordoblet. Hvis man sammenligner dateringerne i tabel 1 og 2, ser det ud til, at der i ældre udgravninger er en overvægt af huse fra sen enkeltgravskultur eller starten af senneolitikum. I modsætning hertil er der en overvægt af huse fra senneolitikum II i de yngre.

Dette kan dog delvist skyldes, at de nyere udgravninger er dateret på baggrund af C14-dateringer, mens de ældre udelukkende er dateret på fund. Fundene består primært af keramik, der synes at være klokkebægerinspireret, fundet i forsænkninger. Dateringer af denne type keramik i nyere udgravninger ligger mellem ca. 2100-1800 BC. Dermed er de gamle dateringer lidt usikre. Dog skal det siges, at mange de hustomter vi ser på f.eks. Størsbøl og Måde Slam består udelukkende af en forsækning og enkelte stolper, og det modsvarer ikke de mere tydelige huse med vægge, vi ser i de C14-daterede huse fra senneolitikum. Om dette har en kronologisk baggrund, er svært at sige, men de ældre typologiske dateringer må antages at være lidt usikre.

Myrtueparken (SJM 383)

Lokaliteten har huse fra senneolitikum, ældre bronzealder, yngre bronzealder og tidlig førromersk jernalder. Der er udgravet otte til ni toskibede huse (fig. 2). Et lidt usikkert hus er stratigrafisk ældre end en langdysse og må derfor være fra tidligneolitikum. Af de resterende huse er tre kun repræsenteret ved én række af stolpehuller. Et hus (K24) har en forsækning mod øst samt tagstolpehuller. Dertil enkelte mulige

vægstolper mod vest, men huset er stærkt forstyrret af hus K41 fra yngre bronzealder. De sidste huse (K02, K03, K32, K36) har mere eller mindre bevaret væg og kan indgå i en diskussion om byggeskikken.

Da der fra Myrtueparken er huse fra mange perioder, er der en vis risiko for indblanding af materiale i de prøver, hvorfra der er foretaget dateringer. Specielt synes der for hele pladsen at være et markant indslag af trækul, som har dateringer fra slutningen af mesolitikum og/eller starten af tidligneolitikum (ca. 4300-3900 f.Kr.). Disse forekommer spredt på hele pladsen og er muligvis fra materiale dannet i forbindelse med skovbrand, enten ubevidst eller måske bevidst i forbindelse med rydning af land forud for landbrug eller bygning af højen. Disse meget tidlige dateringer er her udeladt, mens alle andre dateringer er medtaget i diskussionen, også hvis der synes at være indblanding fra andre perioder.

Det største hus er K2 med en længde på ca. 25 m. Omtrent midt i huset er der to indre stolper, der deler huset i en østdel og en vestdel. Lige øst for denne er der en forsækning, mens der i vestdelen er hvad der tolkes som resterne af vægbænke. Også kort før begge gavle er der indrykkede stolper. Huset har haft rundet gavlmod øst og en lige og åben gavlmod vest. K3 er et såkaldt vestervangshus (Poulsen og Grundvad 2015), med dårligt bevaret væggrøft og en forsækning i østenden. Huset er ca. 13 m langt. K32 er ca. 20 m langt og har let rundede gavle og et sæt stolper, der deler huset op midt på. Også K36 er omkring 20 m langt. I vestenden er der rester efter to formodede vægbænke samt indre støttestolper. I husets østende er der et fyldskifte med en stensamling. Gavlene er ikke særligt godt bevaret, men der synes at være tale

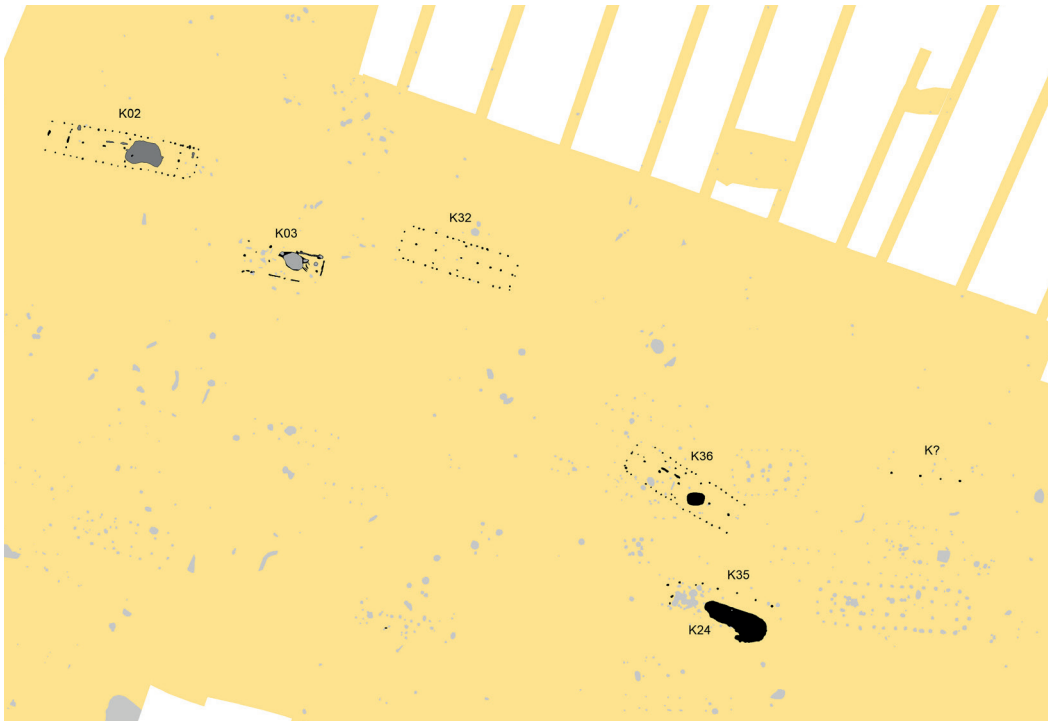

Fig. 2.

Det centrale område af Myrtueparken med det neolitiske huse markeret med sort. Øvrige anlæg er grå.

The central zone of Myrtueparken with the Neolithic houses highlighted in black. Other structures are grey.

om en åben gavl mod øst og en let rundet gavl mod vest. K24 har som nævnt en forsænkning mod øst og en central række tagstolper, men er ellers dårligt bevaret. Huset synes dog at være ca. 18 m langt. Der er således stor forskel på husenes størrelse fra 13-25 m, men flere af de velbevarede huse er omkring 20 m lange.

De ældste huse dateres til omkring 2000-1800 f.Kr. (K3, K32 og K36), mens vestervangshuset K3 er fra ca. 1875-1745 f.Kr. En datering fra fylden af et lerkar, der var nedsat nær K24, viste sig at give en datering

til slutningen af bronzealderen, utvivlsomt fra det overvejende yngre bronzealderhus, men to trækulsdateringer fra huset indikerer, at huset skal dateres til 1875-1670 f.Kr.

På lokaliteten er der også huse fra ældre bronzealder, og det blev oprindeligt tolket sådan, at de senneolitiske huse blev direkte afløst af de treskibede bronzealderhuse, men disse er alle dateret til mellem 1400-1200 f.Kr. Det vil sige at seneste datering på de neolitiske huse og bronzealder husene er over 200 år, og der er dermed ikke kontinuitet på pladsen.

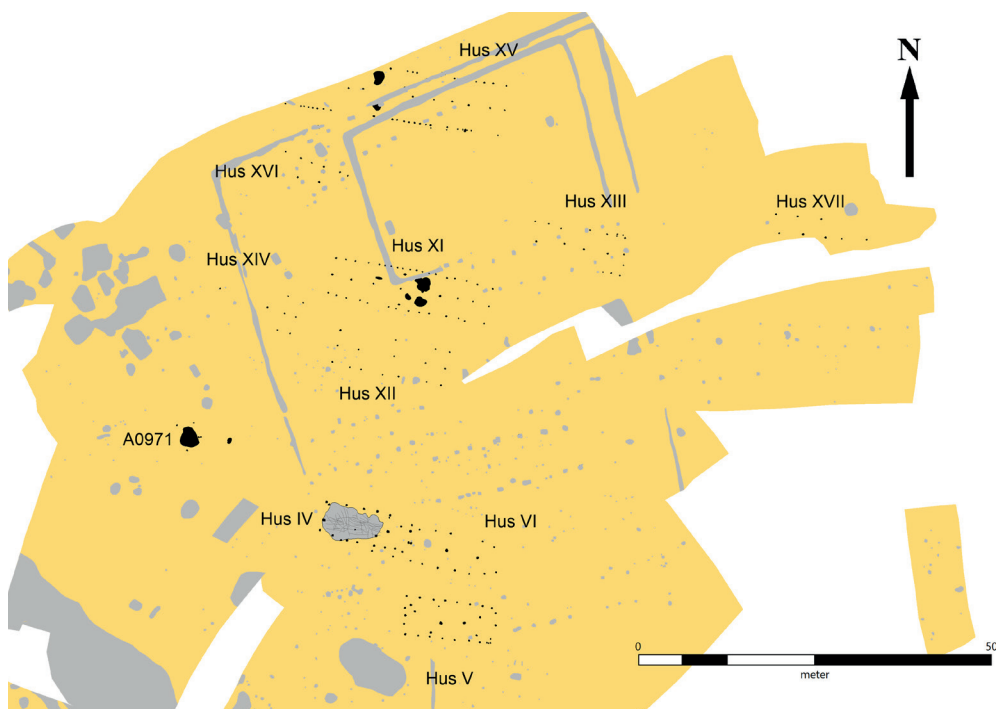
Ravnsbjerg (SJM 385)

Ved Ravnsbjerg er der udgravet en bebyggelse fra senneolitikum og rester efter gårdsanlæg fra middelalder samt nyere tid. Bebyggelsen lå på etsandet og gruset plateau oven for et engområde. Dog var der enkelte steder mere lerblandet undergrund, og her var det vanskeligt at finde vægstolpehullerne efter de neolitiske hustomter. Bebyggelsen ligger kun ca. 600-700 m fra nærmeste anden neolitiske bebyggelse (ESM 2607-5), der betegnes som Ravnsbjergvej hos Siemen (Siemen 2019: 362-363, kat. Nr. 478), men også indgår i en større udgravning under navnet Sønderris. Der er lokaliseret mindst 10 neolitiske hustomter ved Ravnsbjerg, og dertil en lav forsækning (A971) kun enkelte stolpehuller til, men som indeholdt neolitiske skår (fig. 3).

Fig. 3.

Oversigt over de neolitiske huse fra Ravnsbjerg. Med sort er optegnet anlæg tilknyttet de neolitiske huse, med grå er markeret øvrige anlæg. Felterne er markeret med gul.

An overview showing the Neolithic houses from Ravnsbjerg. Structures connected with the Neolithic houses are marked in black, other structures are marked in grey. Excavation areas are highlighted in yellow.

Husene har forskellig bevaringsgrad, men som udgangspunkt er der bevaret stolpehuller fra rækken af tagstolper og flere stolpehuller i væggen er bevaret. Hus XVI og hus XVII kan ikke bidrage i forhold til husenes typologi da der ikke er bevarede vægforlød eller gavle i tilstrækkelig grad. For et enkelte hus (hus XV) gælder at det fortsætter uden for feltgrænsen, men på det tidspunkt er den sydlige væg bevaret i ca. 30 m længde med synligt vægforløb. De fleste huse er rimeligt bevaret, og der kan udskilles forskellige typologiske træk. Som udgangspunkt har husene haft lige sider og lige gavle. Ét hus (hus VI) synes dog at have en rundet gavl med øst, mens det er svært at tolke vestgavlen. Langsiderne på hus VI har været let buede. Også langsiderne på hus XI har været let buede, men dette hus har haft lige gavle. De lige gavle findes i to udformninger/typer:

1. En gavlkonstruktion der består tre stolper i gavlen, hvor én er en fortsættelse af rækken af tagstolper, mens de to andre er fortsættelse af væggene. Fire huse har en sådan gavlkonstruktion (hus XI, XII, XIV og hus XV). Det kan nævnes, at hus XI's østgavl evt. kan have haft en lille udhæng, da både det østligste og næst østligste tagstolpehul er på linje med vægstolperne, og at der er et længere spænd mellem vægstolperne mellem disse to sæt. Det kunne tyde på, at der ikke har været en væg her (se f.eks. tolkning af Jasonsminde hus 5 (Sparrevohn 2019, kat. nr. 65). Det ændrer dog ikke på gavlkonstruktionen i selve huset.
2. En gavlkonstruktion hvor der ikke står en stolpe på linje med de tagbærende, men hvor væggene i stedet fortsætter i samme takt i gavlen. Dette gælder hus IV og hus V, og den ene gavl af hus XIII. Den vestlige gavl af hus XIII er ikke erkendt.

Dette kan dels skyldes, at huset overlejres af et middelalderhus, men specielt at der var meget leret i husets vestende og undergrunden "rullede" med op, når maskinen tog overjord af, og dermed kunne de spinkle neolitiske vægstolper ikke erkendes. Der synes således at være tre huse med denne form for gavlkonstruktion.

Kun hus IV havde en klassisk forsænkning i husets vestende. Selvom placeringen er atypisk, da den typisk er i østenden (Nielsen 2019: 22), er selve forsænkningen meget typisk. I bunden var der ardspor. Hus XI og hus XV havde lave, lidt diffuse forsænkninger omtrent midt i huset.

Af andre konstruktionsmæssige træk kan nævnes, at hus XI havde indre støttestolper, der delte huset i en østlig og vestlig del. Det er muligt, at hus V er et hybridhus med en toskibet konstruktion i vestenden, men havde ét sæt af tagstolper i østenden – altså en treskibet konstruktion. Disse stolper har dog stået ret usystematisk, og det er mere sandsynligt, at der er tale om støttestolper eller rumdelere fremfor en egentligt treskibet konstruktion.

Datering af husene på Ravnsbjerg er besværliggjort af, at der var ret beskedent materiale til C14 til stede. I alt er der foretaget ni dateringer fra fire huse (hus V, XI, XII, og XV). Samlet ligger dateringerne mellem ca. 2.100 f.Kr. og ca. 1.700 f.Kr. Ud fra C14-dateringerne er hus V det yngste hus med en datering omkring 1880-1690 f.Kr., dvs. den sidste del af senneolitikum eller overgangen til ældre bronzealder. Hus XI har lidt modsigende dateringer, men synes at skulle dateres til 2130-1980 f.Kr., mens Ravnsbjergs største hus (hus XV) er dateret til 2020-1860 f.Kr. En enkelt datering fra hus XII daterer det til 1940-1770 f.Kr.

Da det yngst daterede hus (hus V) er af de huse, der har en gavlf type 2, er det fristen- de at tolke dette som tegn på, at typerne har kronologisk signifikans, altså at gavltypen type 1 er ældre end type 2. Dette er dog farligt at tolke med så begrænset et antal dateringer.

En anden forklaring kunne vel være, at forskellen er relateret til funktionen af de forskellige huse. De tre huse med gavlfkonstruktion type 2 er alle omkring 13 m lange og 5-5,5 m brede, mens de tre bedst bevarede huse med gavlfkonstruktion af type 1 er hhv. 15,5 m (hus XII), 22,5 m (hus XI) og over 30 m lange (hus XV), og i tilfældet hus XV omkring 7 m bredt. De tre huse kunne fra C14-dateringerne godt være tre faser af en gård med først XI (22,5 m langt), så hus XV (over 30 m langt) og til sidst hus XII (15,5 m langt). Hus XII kunne sådan set godt ud fra den enkelte datering fra hus XII være ca. samtidig med hus V.

I samme ombæring er det også nødvendigt at vurdere hus VI's datering. Dette hus har som det eneste hus rundede gavle. Rundede gavle er et træk, der ses i flere perioder helt tilbage til tidlige neolitikum, men der er også flere toskibede huse med rundede gavle fra starten af bronzealderen (Boas 2019, Nielsen 2019, Siemen 2019). Huset er omtrent 22 m, men dets vestgavl er ikke helt afklaret. Det er stratigrafisk yngre end hus IV. Huset er muligvis opført relativt kort efter opgivelsen af hus IV, da de har meget samme orientering. Dette hus kan således også foreslås som et yngste led i den foreslåede rækkefølge af hus XI – hus XV - XII.

Det er således muligt, at der har ligget to huse samtidigt, men med forskellige funktioner eller status. Denne struktur har så holdt i måske fire faser (eller fem hvis man medregner de dårligere bevarede huse).

Det kan dog ikke bevises på det nuværende grundlag, og en kronologisk tolkning er heller ikke umulig.

Skagerrakvej (SJM 432)

Udgravet i hhv. 2015 og 2019 (fig. 4). Udgravningen ligger direkte op til Solbakkegård V (ESM 2178), hvor der fandtes et enkelt toskibet hus (Nielsen 2019, kat. nr. 467). Udgravningerne i 2015 og 2019 afdækkede neolitiske hustomter fundet ca. 125-150 m både nordvest og sydvest for huset ved Solbakkegård V, mens der er ca. 1 km hen til Solbakkegård III og IV. Skagerrakvej er således samme bebyggelsesområde som Solbakkegård V, mens Solbakkegård III og IV måske er snarere en nabobebyggelse.

I 2015 blev udgravet to neolitiske hustomter, der begge er præget af moderne forstyrrelser. Hus K2 er ca. 22,5 meter langt og har haft buet østgavl og en forsækning i østenden. Vestenden er dårligt bevaret og forstyrret af moderne grøfter, men gavlen er muligvis åben. Der er ingen fund eller dateringer fra huset. Hus K4 er et mindre hus (ca. 12x5m) med rette gavle med fortsatte vægstolper i gavlen. Der er to indre støttestolpehuller over for hinanden, ligesom der er flere stolpehuller, der kan være fra en indre væg. Huset har en mulig indgang i sydsiden. Husets østende er forstyrret af løbegrav fra 2. verdenskrig. Der er tre C14-dateringer fra huset og på den baggrund dateres huset til et sted mellem 2010-1880 f.Kr.

Under udgravningen i 2019 blev der fundet yderligere fire neolitiske hustomter, dog var tre af dem uden spor af vægge. I nærheden af hustomterne blev fundet gruber med tragtbægerkeramik, og nogle af husene kan være fra denne periode. Hus K9 er dog dateret til perioden 2200 f.Kr.

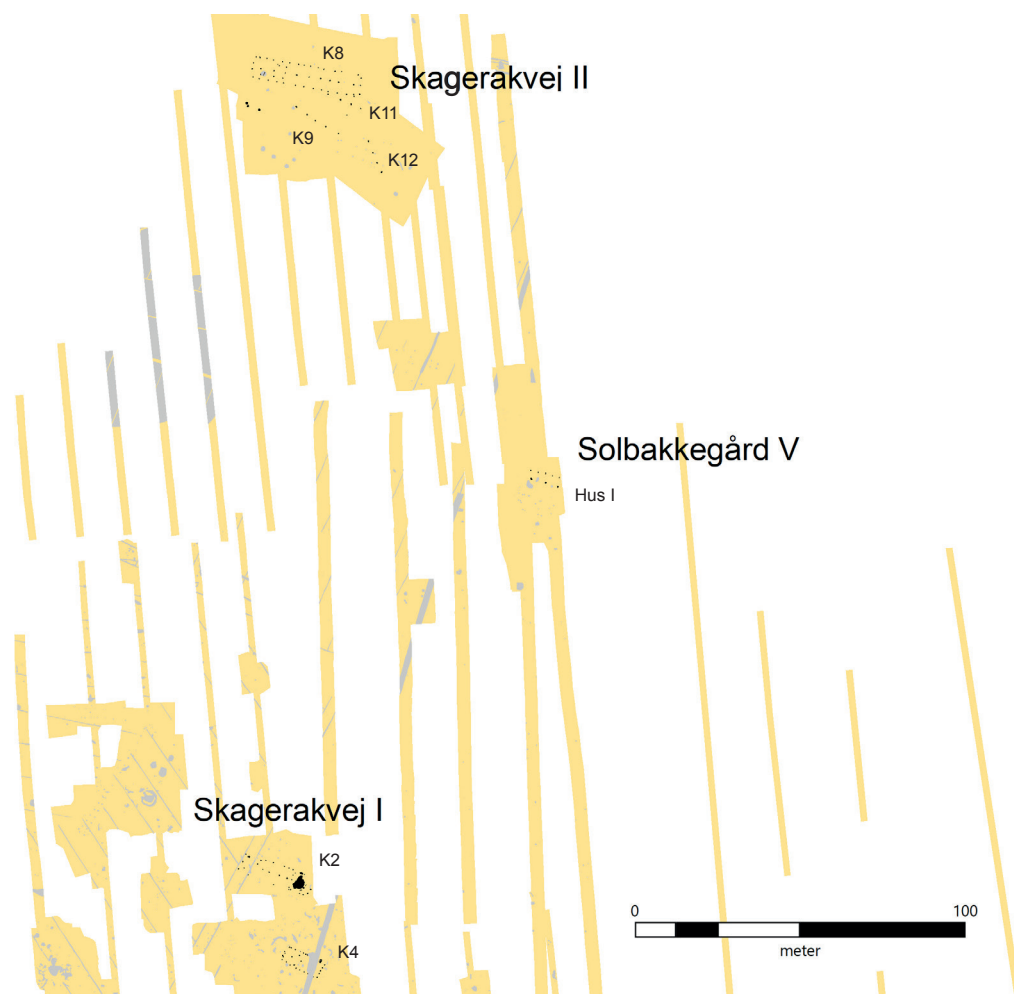

Fig. 4.

Skagerakvej og Solbakkegård V. Stolpehuller til neolitiske huse markeret med sort.

Skagerakvej and Solbakkegård V. The postholes of Neolithic houses are highlighted in black.

Et enkelt meget stort hus (hus K8) var dog velbevaret. Hustomten var omkring 33 meter lang og havde let rundede gavle. Der var indre støttestolper langs væggene i husets vestende. Det store hus er ikke dateret. Blandt de sparsomme fund er lidt flint i husets stolpehuller, noget af flinten bærer præg af fladehugning. Sammenholdt med husets udformning er det derfor oplagt at datere det til senneolitikum.

Bebyggelsesområdet Skagerrakvej og Solbakkegård V inkluderer således tre toskibede huse med fraværende vægforløb, der evt. kan dateres til tragtæggekulturen, men også to længere huse med let rundede gavle, og et mindre hus med lige gavle mens Solbakkegård V hus 3 synes at have en lukket gavl mod øst og måske en åben gavl mod vest. Kun K4 fra Skagerrakvej er indtil videre C14-dateret og kan dateres til

2010-1880, mens de store huse med runde gavle (K2 og K8) typologisk og ud fra sparsomme fund dateres til senneolitikum.

Erisvænget (SJM 711-II)

På denne lokalitet blev der fundet tre stolperækker, der kan være mulige neolitiske huse. Den ene består af fire stolpehuller, hvoraf den østligste var overlejret af en enkeltgravshøj, og den må derfor være fra tragtbægerkultur eller tidlig enkeltgravskultur. Der blev også fundet et større grubeområde med indhold af senneolitisk keramik. Der er således senneolitisk aktivitet i området, men om en af de øvrige stolperækker er senneolitiske hustomter kan ikke afgøres.

Grønkjær Vang Vest (SJM 818)

På lokaliteten er der en del huse fra førromersk jernalder (enkeltgårde og landsby).

Allerede i forundersøgelsen blev der fundet toskibede huse, men flere dukkede op løbet af udgravningen. I alt blev der fundet ni neolitiske hustomter (fig. 5). Nogle af dem har ikke synderligt meget bevaret væg (få eller ingen vægstolpehuller), men hus 24, hus 52, hus 54 og hus 69 synes at have lige vægge men lidt usikre gavle. De manglende gavle kunne skyldes nedslidning, men da vægstolperne ellers var bevaret i mange af husene, er det underligt, hvis det kun var gavlstolperne der skulle være ødelagt, og det må derfor anses som sandsynligt, at husene har haft lige gavle men uden gavlstolper ud over dem der står i midterlinjen og i langsiderne.

Husene er ret forskellige i størrelsen. De mindste huse er 8-10 m lange, og det største hus er omkring 25 m langt. Tre huse er forstøt dateret. Det mindre hus 69 er dateret med tre dateringer til omkring 2015-1910

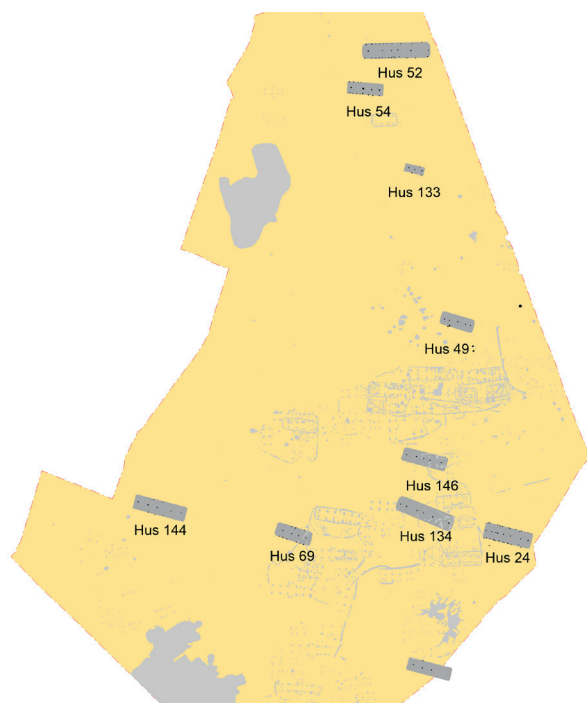

Fig. 5.

Oversigt over de neolitiske hustomter på Grønkjær Vang Vest. Stolper fra hustomter er sorte, tolkede grundplaner er mørk grå, mens øvrige anlæg er lys grå.

An overview of Neolithic house sites at Grønkjær Vang Vest. Posts from house sites are marked in black, the interpreted house floor plans are highlighted in dark grey, whilst other structures are light grey.

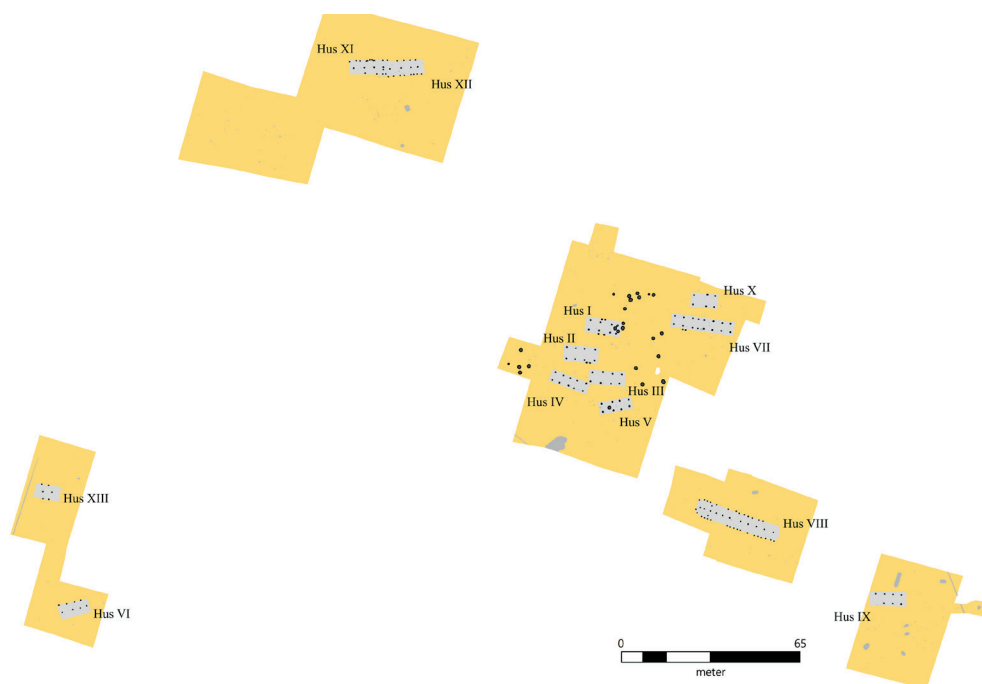

Fig. 6.

Oversigtsplan over Qvaulund Agre med huse markeret med grå. Der er både neolitiske huse og huse fra yngre bronzealder.

A complete plan from Qvaulund Agre with houses marked out in grey. There are both Neolithic and houses from the Early Bronze age at the site.

f.Kr., mens et andet mindre hus, hus 49, som dog er uden vægstolper, er mere usikkert dateret. Nogle af dateringerne må snarere henføres til den senere bebyggelse. En enkelt trækulsdatering giver dog en datering til perioden omkring 2100-1900 f.Kr. Hus 24, som er et af de større huse, har tre dateringer på korn. De to af dem indikerer en datering på mellem 2100-1900 f.Kr. mens den sidste synes at datere huset til efter 1900 f.Kr. Det kan ikke afgøres hvilken datering der skal lægges vægt på.

Qvaulund Agre (SJM 819)

På udgravningen blev der fundet fem toskibede hustomter, heraf tre relativt velbevarede (hus VIII, hus XI og hus XII), mens de sidste to er usikre (hus VI og XIII) (fig. 6).

Hus VIII er ca. 30 m langt og 5,5 m bredt. Huset er i beretningen tolket som havende en buet gavl i vestenden og eventuel åben gavl mod øst. Langs væggene er der let indskudte stolper, både i vestenden, ca. midt i huset samt en enkelt i husets østende. Der er foretaget syv dateringer fra anlæg fra huset. De giver en meget stor spredning. Ved kritisk gennemsyn kan huset dateres til 2010-1880 f.Kr.

Hus XI og hus XII overlapper hinanden og kan ikke være samtidige. Husene er meget lig hinanden og er nok to faser af samme hus. Begge har lige vægge, men lidt sporadisk bevarede. Der er ingen stolper i gavlene. Grundet bevaringsgraden er denne observation lidt usikker, men her tolkes

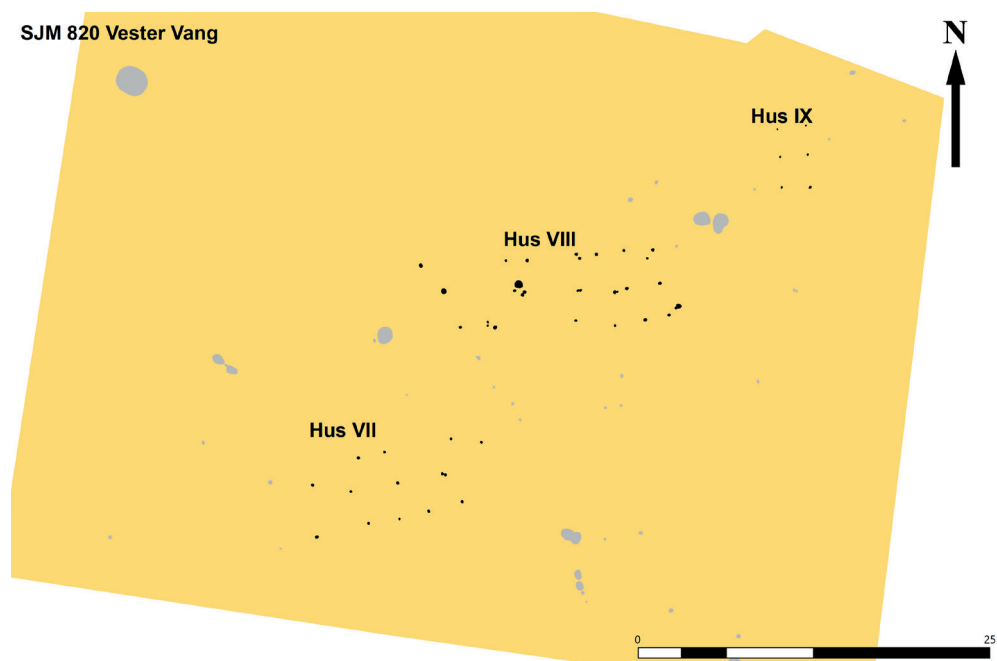

Fig. 7.

Oversigt over de neolitiske huse fra Vester Vang. Med sort er optegnet anlæg tilknyttet de neolitiske huse, med grå er markeret øvrige anlæg. Felterne er markeret med gul.

An overview of the Neolithic houses from Vester Vang. In black, the structures associated with the Neolithic houses, other structures are marked in grey. Excavation areas are highlighted in yellow.

husenes gavle som lige. Husene er ca. 13-15 m lange og ca. 5 m brede. Hus XI er dateret med tre C14 dateringer. De daterer huset til mellem 2120-1940 f.Kr. Der er to dateringer fra hus XII, men de er ret forskellige. Den ene peger på perioden 2830-2470 f.Kr. mens den anden giver 2200-1980 f.Kr. Den yngste passer bedst med dateringerne af hus XI, og hvis en tolkning som to faser af et hus er rigtig, må dette være dateringen.

De sidste to huse er så dårligt bevarede, at de ikke nærmere kan bestemmes. Der er således tre huse med typologiske træk; et langt hus på ca. 30 m med en rundet og én lige gavl. Dette hus har indtrukne stolper langs siden, enten som rumdelere eller for

at hjælpe med at holde taget. Hus XI og XII er mindre huse der synes at have lige gavle/åbne gavle. Disse to er ud fra C14-dateringerne en smule ældre.

Vester Vang (SJM 820)

På denne lokalitet blev der allerede i forundersøgelsen fundet et område med neolitisk aktivitet. Der blev i et mindre felt udgravet tre hustomter (hus VII, VIII og IX). De lå på sydskråningen ned mod et vandløb og i nærheden af en fredet gravhøj. Hustomterne var ret dårligt bevaret (fig. 7).

De to huse (hus VII og hus VIII) var mellem-lange toskibede huse med dårligt bevaret væg. De synes begge at have haft rundede

gavle mod øst, mens der er stor usikkerhed om husenes udstrækning og afslutning mod vest. Det kan derfor ikke afgøres, om de har haft rundede eller lige og åbne gavle mod vest. Hus 8 havde et ildsted, og her blev der fundet keramik der passer med en datering til senneolitikum, dog uden meget tydelige kendetegn. I alt blev der udført seks C14-dateringer fra huset fra to anlæg. Der er tale om fem dateringer på kornkerner og en på trækul af hassel. Trækulsdateringen er lidt yngre end de øvrige. De fem korndateringer er dog meget entydige, og huset kan dateres til mellem 2120-1975 f.Kr. Det andet hus er ikke dateret og kunne være end ældre eller yngre fase af samme hus.

Det sidste hus fra Vester Vang er en nord-syd orienteret bygning bestående af seks stolper i to rækker (hus 9). Huset minder om typiske små treskibede huse. I stolperne blev der fundet enkelte stykker flint. Stolperne var relativt små og lignede i fylden neolitiske stolper, og der blev søgt grundigt efter flere stolper. Der blev fundet korn i flere af stolpehullerne, og tre kornkerner fra tre forskellige stolpehuller er C14 dateret. De giver en samstemmende datering til slutningen af enkeltgravstid eller starten af senneolitikum. De to treskibede huse ligger ganske tæt ved, men disse dateres som nævnt senere end hus IX. Der er derfor umiddelbart intet grundlag for at afvise huset som fra sen enkeltgravstid. Der er ikke andre anlæg omkring huset (gruber eller lignende) der kunne være årsag til forurening.

Dateringerne passer også med enkelte huse fra præcis samme tidsrum fra den nordlige del af Midtjylland (Terkildsen og Mikkelsen 2011, Mikkelsen 2019). Da det er usandsynligt, at kun forurening fra slutningen af enkeltgravstid og starten af senneolitikum skulle påvirke dateringen

af netop enkeltliggende huse af en meget ensartet type, må resultatet fra Vester Vang derfor styrke ideen, om at hustypen er fra slutningen af enkeltgravstid og evt. starten af senneolitikum.

Da der ikke er fundet vægstolper til hustomten, er det dog endnu usikkert om der er tale om et treskibet hus eller en form for mindre hus med tagbærende stolper i væggen (således at det er et lille etskibet hus). Huset har i så fald været ret lille, ca. 4x2 m. Et sådant hus kunne være en form for sæsonmæssig bebyggelse eller hus lavet i forbindelse med den nærliggende gravhøj, eller på anden måde have en særlig funktion (f.eks. lade, stald, skur). En treskibet konstruktion kan dog også tænkes.

Egedalsvej, Grimstrup (SJM 881)

Fra denne lokalitet blev der fundet to neolitiske hustomter. Den ene har kun bevaret tagstolpehuller, mens det anden også har vægstolper men kun langs siderne, og gavlkonstruktionen er enten forsvundet eller har været åbne. Husene er endnu ikke nærmere daterede.

Typer af huse

Forskellige træk er brugt til at udskille hustyper, og det har givet anledning til en række hustyper, f.eks. Myrhøj-type, Fosie-type og Bredegård-type. Et træk der typisk er brugt til at adskille nogle huse fra andre huse, er om de har haft forsænkninger. Dette er et træk der er almindeligt i Jylland og Sverige, men sjældent på Sjælland og øerne. Der er dog det problem at det synes at forekomme i mange forskellige hustyper, fra sen enkeltgravstid og til et godt stykke ind i bronzealderen. Der er endnu ikke enighed om, hvad forsænkningerne er udtryk for (se en oversigt over tolkninger i Nielsen 2019: 22-24). Derfor er det her fokuseret på at

opdele husene efter konstruktionsmæssige detaljer, så som vægkonstruktioner, gavlundformninger og stolpesætningen i husenes bærende konstruktion. Kun sekundært er medtaget evt. andre træk som forsænkninger, ildsteder og lignende.

Husenes tag, væg og gavlkonstruktion varierer betydeligt på trods af, at de fleste C14 dateringer ligger inden for et ret snævert tidsrum. Slid og bevaringsgrad er selvfølgelig en fejlkilde, da dele af konstruktionen kan mangle, det gælder særligt i forhold til vægge og gavle. Specielt i de ældre udgravninger er der udskilt huse der blot består af en forsænkning og enkelte stolpehuller (Siemen 2019), mens der i både i ældre og nyere udgravninger er udskilt huse der primært består af en række af stolpehuller, måske med enkelte tilhørende vægstolper. Disse er naturligvis næsten umulige at placere typologisk.

Der synes, betryggende nok, ikke at være en markant forskel i bevaringsgrad for husene fra ældre og yngre udgravninger. Faktisk er de fleste af de bedst bevarede huse udgravet efter 2012 (f.eks. Ravnsbjerg og Myrtueparken). Dermed ikke sagt at der ikke sker en løbende destruktion af fortidsminderne, men måske ikke helt så katastrofalt som det nogle gange kan fremstå (Sarauw 2019: 169-171).

Træk der er medtaget er gavlens konstruktion, som enten kan være rundet, let rundet, lige, eller åben. Åbne gavle er når væggene fortsætter længere end tagstolperne uden at der er en gavlkonstruktion. De lige gavle forekommer som nævnt under Ravnsbjerg i to typer. Enten som 1. med tre stolper i forlængelse af hhv. væggene og den centrale række af tagstolper, eller 2. som en fortsættelse af væggene med flere stolper i gavlen, og hvor de ikke nødvendigvis står

på linje med det de tagbærende stolper. Andre træk der er overvejet, er om der er væggrøfter og indre støttestolper/rumopdeler/indtrukne stolper.

Nedenfor udskilles en række hustyper:

A. En rund og en lige gavl men med stolper i gavlen.

En mindre gruppe på tre huse har én lige gavl (af type 2), samt én rundet gavl. Alle er med i Siemens artikel (Siemen 2019: fig. 8, fig. 9 og kat. Nr. 470). Siemen diskuterer husene med en rundet og en lige gavl fra området og foreslår, at nogle af dem måske har begyndende treskibet konstruktion (Siemen 2019: 361-362). Sikkert er det at mange af hybrid husene i Nordjylland har haft tætstillede stolper i både væg og gavl, og at disse har været enten lige gavle eller let rundede, og at det samme gælder for en gruppe af rent toskibede huse fra slutningen af senneolitikum og ældre bronzealder (Sarauw 2019: 168-170; Kristensen 2019: 199-200; Mikkelsen 2019: 227-230). I de sydvestjyske huse er det dog mere sandsynligt at der er tale om indre støttestolper end egentlig hybridhuse. Nygårdstoft hus 1 har ingen indre støttestolper (Siemen 2019: 362, fig. 10) og er det eneste daterede hus, og det dateres til mellem 1910-1740 f.Kr. Der er dog enkelte ligheder med de nordjyske huse, f.eks. står vægstolperne noget tættere end det gør sig gældende på mange andre huse fra området.

B. Huse med rundede gavle og kraftige vægstolper.

Der er kun to sikre huse af denne type. Tolkes som fra ældre bronzealder. Blandt andet på grund af udskiftning af at toskibet hus med et treskibet ved Grønnegård (Siemen 2019: side 359, fig. 4, kat. Nr. 474). Vægkonstruktion minder om den der ses for store treskibede huse fra ældre bronzealder.

C. Huse med rundede gavle og spinkle og ofte ret spredte væg- og gavlstolper.

Disse synes at dukke op i flere perioder, både som meget tidlige huse, huse fra sen enkeltgravstid/tidlig senneolitikum og huse fra slutningen af senneolitikum og evt. ældre bronzealder. Der er dog meget få dateringer fra disse huse. Nogle kan evt. være dårligt bevarede huse af andre typer, mens specielt husene fra Solbakkegård IV, som Siemen ud fra typologiske betragtninger daterer til sen enkeltgravskultur eller tidlig senneolitikum (Siemen 2019: 360, kat. Nr. 466), synes helt sikkert at høre til denne gruppe. Det er også muligt at hus VII og VIII fra Vester Vang er af denne type, men da de begge er meget nedslidte, er der ikke sikkerhed for dette. Hus VIII fra er dateret til 2120-1975 f.Kr.

D. Huse med én let rundet gavl og én åben gavl. Har ofte flere let indtrukne stolper langs væggene (fig. 8).

Disse huse er typisk meget lange. Disse svarer til de huse Nielsen anser som typiske for Østdanmark (2019: 27-28 og fig. 11 b+c), men der er flere sikre huse af denne type dateret til senneolitikum i Sydvestjylland. Blandt oplagte huse af denne gruppe er Myrtueparken hus K36 (dateret til 2015-1880 f.Kr.) og SJM 819 hus VIII (dateret til 2010-1880 f.Kr.). Dertil kan man også knytte Myrtueparken hus K2 (en datering til omkring 2030-1900), samt muligvis Skagerrakvej hus K2 og Ravnsbjerg hus VI til denne gruppe. Der er også huse fra ældre gravninger der med forsigtighed kan tilknyttes denne gruppe, f.eks. ESM 1917, Veldbæk VI (Siemen 2019, Kat nr. 475). De udaterede huse af denne type kan dog også dateres senere, dvs. overgangen til ældre bronzealder, da lignende huse fra Vejen Kommune er dateret til starten af ældre bronzealder (Grundvad, Poulsen og Andreassen 2015; Nielsen 2019: 37-38; Poulsen og Dollar 2019: kat. Nr. 454, 459).

E. Huse med to let rundede gavle. Har indtrukne stolper langs væggene (fig. 8).

Disse ligner huse af type D, men har ikke åbne gavle i den ene ende. Da åbne gavle diskuteres i forbindelse med husets funktion og monumentalitet (Nielsen 2019: 28-29) er de her adskilt i to typer. Der er to oplagte huse i denne gruppe Skagerrakvej hus K8 der er 33 m langt og Myrtueparken hus K32 på ca. 20 m. Kun Myrtueparken K32 er dateret, og de tre dateringer er meget spredte. En sandsynlig datering baseret på de to yngste dateringer er ca. 1945-1730 f.Kr.

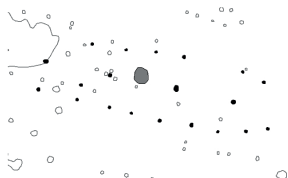
F. Huse med lige gavle af type 1 (fig. 9).

Der findes både lange og korte huse af denne type. De korte huse tilhører klassiske Fosie-type huse. Disse har tre tagbærende stolper og så gavlen ret tæt på sidste sæt. Der er dog eksempler på lidt skæve eksempler på dette f.eks. fra Østertoften hus 8 og Måde hus 44 (se Siemen 2019: fig. 10, kat. Nr. 476). Et pænt eksempel på et sådant hus er Ravnsbjerg hus XII, mens også det meget ødelagte hus XIV synes at høre til denne kategori. Der er også enkelte andre huse der mere usikkert kan tilknyttes denne gruppe, f.eks. det ikke fuldt afdækkede hus fra Lustrupholm hus 6 og Uglvigård hus 4 (Siemen 2019: kat. Nr. 465, nr. 471). Østertoften er det eneste af de korte huse hvor der er registreret indrykkede stolper langs væggene. Det forekommer dog i de større huse af type F.

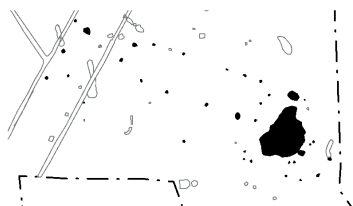
Johannsen har overbevisende vist at det store hus ved Vinge Station på Sjælland har ligheder i konstruktionen med Fosie-huse (Johannsen 2017). Det samme kan siges om de relativt store huse fra Sydvestjylland. Her tænkes på f.eks. Ravnsbjerg hus XI og hus XV der begge har rester af flade kulturlag/lave forsænkninger lige øst for husets midte, men også f.eks.

Hustype D

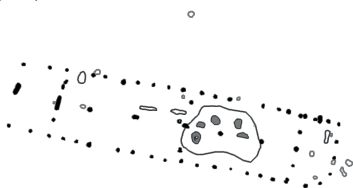
Ravnsbjerg Hus VI

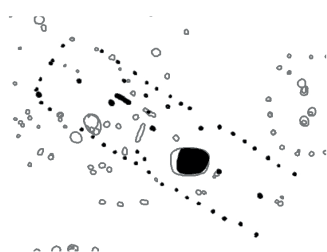
Skagerakvej K2

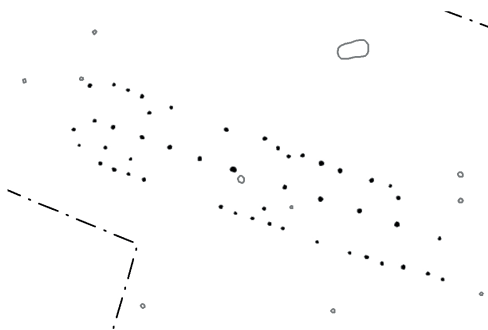
Myrtueparken K2

Myrtueparken K36

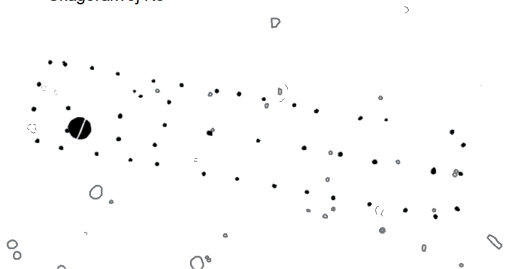

Qvaulund Agre VIII

Hustype E

Skagerakvej K8

Myrtueparken K32

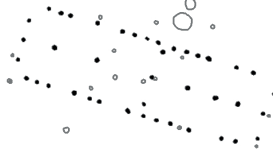
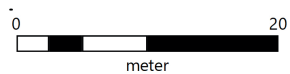

Fig. 8.

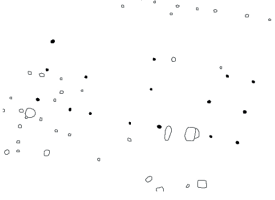
Huse udgravet efter 2012, typerne D og E. Huse med rundede gavle.

Houses excavated after 2012, types D and E. Houses with rounded gable walls.

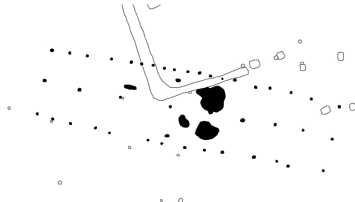

Hustype F

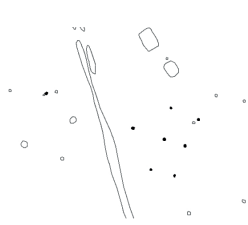
Ravnsbjerg Hus XII

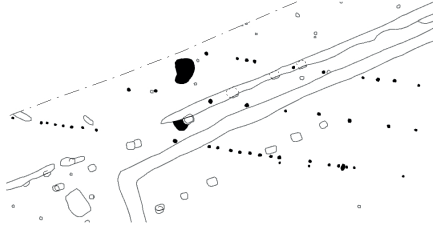
Ravnsbjerg Hus XI

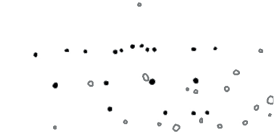
Ravnsbjerg Hus XIV

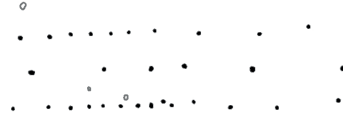
Ravnsbjerg Hus XV

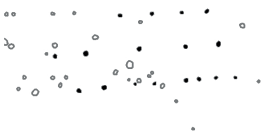
Qvaulund Agre Hus XI

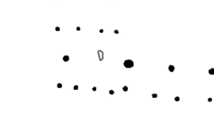
Grønkjær Vang Vest Hus 52

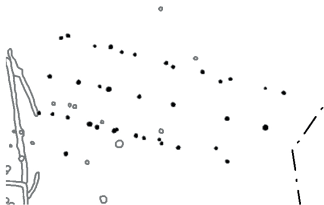
Qvaulund Agre Hus XII

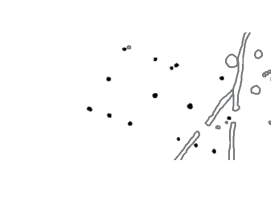
Grønkjær Vang Vest Hus 54

Grønkjær Vang Vest Hus 24

Grønkjær Vang Vest Hus 69

Hustype G

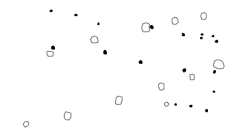
Ravnsbjerg Hus IV

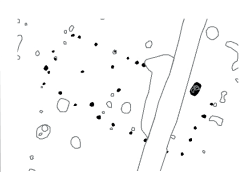
Ravnsbjerg Hus V

Ravnsbjerg Hus XIII

Skagerakvej K4

Hustype H

Myrtueparken K3

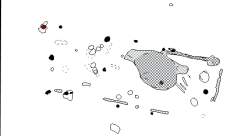

Fig. 9.

Huse udgravet efter 2012, typerne F, G og H. Huse med lige gavle.

Houses excavated after 2012, types F, G and H. Houses with straight gable walls.

Størsbøl øst hus 1 (Siemen 2019: kat. Nr. 481), hvor den vestlige del svarer til et Fosie-hus, men også huset fra Sønderris/Ravnsbjergvej (Siemen 2019: 362-363), som næsten kan spejles i den midterste tagbærende i to Fosie-huse (fig. 9).

Fra de små huse af denne type er der kun én C14-datering (fra Ravnsbjerg hus XII) som daterer det til 1940-1770 f.Kr. Det mest monumentale hus (Ravnsbjerg hus XV) er ikke fuldt afdækket, men er over 30 m langt og 7 m bredt. Dette hus og hus

XV er de eneste daterede af de større huse. Begge er dateret til før 1900 f.Kr.

Også flere af husene fra Qvaulund Agre og Grønkjær Vang Vest kan tilskrives denne gruppe, selvom nogle af dem har mere sporadisk bevarede vægge. De to huse fra SJM 819 (hus XI og XII) synes at skulle dateres til mellem 2200-2000 f.Kr. Hus 69 fra Grønkjær Vang Vest er dateret til mellem 2015-1910 f.Kr, mens hus 24 fra samme plads enten skal dateres til mellem 2100-1900 (to dateringer) eller til efter 1900 (een datering).

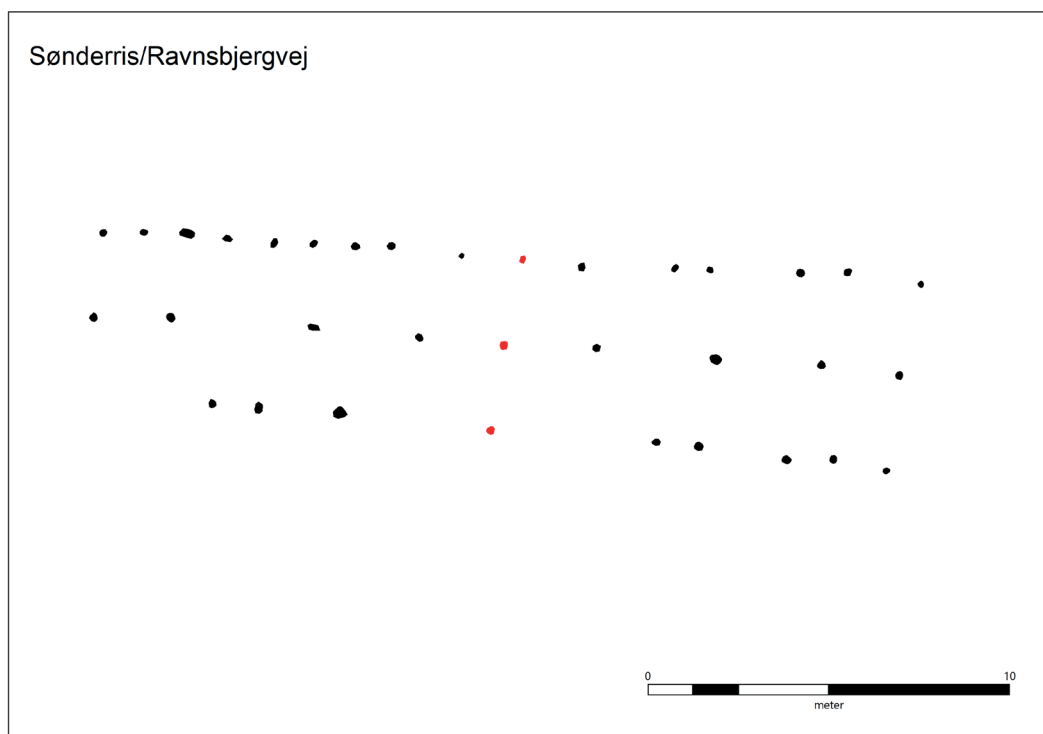

Fig. 10.

Et stort hus fra Sønderris/Ravnsbjergvej delt op i det midterste sæt med de røde stolper. Se også Sieman 2019, 363. Både den østlige del og den vestlige del kunne tolkes som et Fosite-type hvis de røde stolper var gavlen.

A large house from Sønderris/Ravnsbjergvej divided up in the middle set with the red posts. See also Sieman 2019, 363. Both the eastern and western parts could be interpreted as a Fosite-type, if the red posts are gable walls.

G. Hus med lige gavle af type 2.

Typiske huse fra denne gruppe er Ravnsbjerg hus IV og hus V samt SJM 432 Skagerakvej K4. Til gruppen hører nok også Ravnsbjerg hus XIII, selvom den ene gavlkant ikke er fundet. Ligeledes kan det overvejes om hus 90 fra Måde (Siemen 2019: fig.3) hører til denne gruppe, selvom den ene gavlkant er noget atypisk og måske ligner dem fra gruppe F. Som nævnt er husene fra Ravnsbjerg af denne type mindre huse (ca. 13x5 m), og det samme gælder hus K4 fra SJM 432. Dette hus har ret tætstillede vægstolper og enten dobbeltstillede vægstolper eller indtrukne stolper i både langside og gavlkant. Ravnsbjerg hus V og Skagerakvej hus K4 har begge indtrukne stolper eller mulige støttesolper. To huse er dateret: hus K4 fra Skagerakvej er dateret til mellem 2010-1880 f.Kr. mens hus V fra Ravnsbjerg er dateret til 1880-1690 f.Kr. Den begrænsede mængde dateringer synes dog at vise at hustypen kan forekomme gennem hele den sidste del af senneolitikum.

H. Rektangulære huse med væggrøft og vægstolper.

Der forekommer kun et hus af denne type, Myrtueparken hus K3. Hustypen er kendt fra Vestervang i Vejen Kommune, som har givet navn til hustypen Vestervanghuse (Poulsen og Grundvad 2015). Myrtueparken hus K3 er dateret til 1870-1750 f.Kr. som passer fint ind i billedet af hustypens øvrige dateringer.

En del huse er så dårligt bevaret at de ikke lader sig indplacere i en kronologi. Det drejer sig dels om huse der består af en enkelt række stolper med ingen eller næsten ingen vægstolpehuller bevaret samt hustomter der består af en forsænkning der har tilknyttet 1-3 tagstolpehuller. De indgår som et indslag i både ældre og nyere

udgravninger og er svære at datere. Dog har en del af forsænkningerne fund der er tolket som fra sen enkeltgravskultur eller tidlig senneolitikum. Dette passer med det generelle billede fra denne periode (Nielsen 2019: 20-22).

Diskussion: Husenes udvikling og kronologi

Der ser ud til at der er en høj grad af eksperimenteren med hustyper i senneolitikum, specielt i tiden omkring 2000 f.Kr. (se også Nielsen 2019: 25; Borup 2019: 303-306). Den store variation i Sydvestjylland påpeges også af Siemen (2019: 363). De nye resultater og nye udgravninger betyder dog at vi begynder at kunne danne os et overblik over hustyperne og deres udvikling, selvom der fortsat kun er få dateringer. Da der er få huse af hver type der er dateret, er det dog svært at sige noget entydigt om hustypernes datering. Et eller to tidligt eller sent daterede huse kan være en tilfældighed. Derved ville husene have en bredere dateringsramme end angivet. Dog er det en hjælp at det store værk om toskibede huse er kommet, og at man derfor kan sammenligne med andre regioner.

Det er selvfølgelig også vigtigt at forholde sig til om nogle af hustyperne skyldes bevaringsforhold. Det mest oplagte eksempel er huse af type H/Vestervanghuse. Udskillelsen af disse er afhængig af gunstige bevaringsforhold, da væggrøfterne nemt kan bortpløjedes (Poulsen og Grundvad 2015: 30). Hvis væggrøften bortpløjedes, er der de ydre stolper tilbage, og huset fremstår som et hus af type G. Flere af husene fra type G har også indrykkede stolper som Vestervanghusene. Det er derfor oplagt at se type H og G i sammenhæng, evt. med lidt variationer. Der er sandsynligvis tale om samme væg og gavlkonstruktion med en

let bulvægskonstruktion som en indre væg, der så suppleres med jordgravede stolper udenfor væggen. Hvis man sammenholder dateringerne af type G og H i Esbjerg området og sammenligner med de øvrige resultater fra Vestervanghusene og lignende huse (Poulsen og Grundvad 2015), kan de bedst dateres til omkring 1900-1700 f.Kr., men Skagerakvej K4 og flere huse uden væggrøfter dateres til ca. 2.000-1.900 f.Kr. (Poulsen og Dollar 2019: 454).

Huse af Fosie-type og de relaterede store huse (samlet i type F) overlapper disse i datering med forbehold for de få dateringer. Dog med de to store huse af typen med dateringer fra før 1900 f.Kr., og hus XI med en sandsynlig datering til 2130-1980 f.Kr. Det synes således oplagt at disse store huse starter omkring 2200-2100 f.Kr. Hvis vi ser bredere ud over landet, er der lignende huse fra Skjeldborg sydvest for Horsens (Borup 2019: 303-304, Kat. Nr. 420), som daterer sig til mellem ca. 1900-1700 f.Kr. Også Fosie-husene på øerne og Skåne synes at vise at de skal dateres ret bredt og dække perioden ca. 2100-1700 (Nielsen 2019: 26-27; Sparrevohn 2019: 60-61; Johannsen 2017).

Huse af type D er blandt de største huse (ca. 20-30 m) i Sydvestjyske Museers ansvarsområde. Selvom de tre daterede huse er fra perioden 2000-1900 f.Kr., rækker de sandsynligvis op i starten af ældre bronzealder hvis man medtager dateringerne fra Vejen Kommune (Grundvad, Poulsen og Andreasen 2015; Poulsen og Dollar 2019: kat. Nr. 454, 459). Konstruktionsmæssigt minder de om type E, der kun adskiller sig ved ikke at have en åben gavl i den ene ende. Type E er også 'store huse', se blandt andet det store hus K8 fra Skagerrakvej der er omkring 33 m langt og 6,5 m bredt. Der er kun en enkelt datering fra det mindre (ca. 20 m langt) hus

K32 fra Myrthueparken. Denne peger på en datering i den sene del af Senneolitikum. De let rundede gavle må betyde noget for tagkonstruktionen i forhold til huse af type F.

Igen er der et dateringsmæssigt overlap mellem hustyperne således at der helt klart synes at være et overlap mellem hustyperne hhv. D/E, F og G/H. Dog ser det ud til at type F starter lidt før (omkring 2100 f.Kr.), mens D og G/H måske først starter omkring 2000 f.Kr. (der er kun en enkelt datering på type E).

En interessant observation er at der foreløbig primært er dateret meget store (ca. 20 m og op) huse fra perioden 2100-1900, mens der på de fleste pladser kun er mindre huse af enten type F (Fosie-huse) eller typerne G og H efter ca. 1900 f.Kr., dog med den enkelte datering på hus K32 fra Myrthueparken som undtagelsen. Dette er overraskende da det ikke er den generelle forståelse af udviklingen af de store huse (Nielsen 2019: 27-29). Det er uvist om dette er et reelt billede, eller om det skyldes manglende dateringer. Type D fortsætter som nævnt i Vejen Kommune ind i starten af ældre bronzealder. Så enten skyldes det manglende dateringer, ellers skyldes det et skift i bebyggelsens placering. Der er også generelt flere veldaterede huse fra senneolitikum end der er fra ældre bronzealder i Esbjerg Kommune.

Fra den sidste periode af Enkeltgravskulturen og starten af Senneolitikum har vi meget få dateringer. Ud fra fund og hustypologi ser det ud til at huse som nogle af husene fra Solbakkegård (her type C), som har en relativt spinkel konstruktion med runde gavle, tilhører denne periode, og det samme gælder en række mere eller mindre dårligt bevarede huse med forsækning. Fra

slutningen af Enkeltgravskulturen er der også et muligt treskibet eller etskibet hus fra Vester Vang. Fra omkring 2200 og indtil 2000 f.Kr. synes der at være flere huse af type F i brug, men også huse som hus VII og VIII fra Vester Vang er måske i brug i denne periode. Disse er meget dårligt bevaret, men kunne ligne lidt større huse af type C.

Efter 2000 er der flere traditioner i gang, der bygges fortsat huse af type F, både store og små. Men der er også huse med én let rundet gavlfod og én åben gavlfod i brug – dvs. type D. På nogle pladser, f.eks. Myrthueparken, synes type D at dominere, mens det på Ravnsbjerg er type F der udgør de monumentale bygninger. Det på trods af at der kun er ca. 5 km mellem de to pladser, og at begge pladseres placering i landskabet ligner hinanden meget. Ud over de større huse er der også mindre huse til stede på flere af pladserne, både små type F-huse samt huse af type G.

Indtil videre er kun få store huse fra Sydvestjyske Museers område dateret til efter 1900 f.Kr., men små huse af typerne F, G og H fortsætter. Ud fra sammenligninger med fund fra Museet Sønderskovs område er det muligt at type D med den ene runde gavlfod fortsætter, byggemetoden fortsætter måske også i type E, som er meget dårligt dateret. Huset fra Nygårdstøften med én rund og én lige (men stolpesat) gavlfod er dateret til efter 1900 f.Kr. og det er derfor muligt at type A har en lignende datering. Der mangler dog i den grad dateringer for at bekræfte dette. Hustypen kan have en kortere/længere levetid, eller den kan være et kortvarigt eksperiment efter 1900 f.Kr.

Overgangen fra toskibede til treskibede huse er ikke dokumenteret med dateringer i Sydvestjyske Museers områder, men

eksemplet fra Grønnegård (Siemen 2019: 359, fig. 4) viser toskibede huse med samme vægkonstruktion som huse fra ældre bronzealder, her type B. Dette ses også fra Silkeborg området (Overgaard 2019: 289-293). Der er således ikke fundet egentlige hybridhuse i området, som det kendes fra det nordlige Jylland (Sarauw 2019: 168-170; Kristensen 2019: 199-200; Mikkelsen 2019: 227-230).

Bebyggelsen i landskabet

Siemen foreslår at bebyggelsen i høj grad er knyttet til områder med god adgang til vådområder, særligt kystnært (2019: 365). Det noteres dog at der er flere fejlkilder, f.eks. at mange udgravninger er startet på baggrund af spor efter andre perioder (typisk større jernalderbebyggelser). Samtidig noteres det, at udgravningerne er udtryk for hvor der er anlægsprojekter der foranlediger større forundersøgelser. Begge fejlkilder har siden vist at være ganske betydelige for tolkningen af lokaliteternes placering.

Vi kan ikke længere sige at bebyggelsen synes placeret særligt tæt på større vådområder eller enge, ligesom der heller ikke er tegn på nogle specielle højdekurver i landskabet, hvor husene ligger. Et udbredelseskort over udgravninger med neolitiske huse viser at langt størstedelen ligger i en halvcirkel omkring Esbjerg, omtrentligt hvor de nyere udstykninger er nået til (fig. 1). Det betyder selvfølgelig ikke at det kun er her de har boet i stenalderen, men at observationer af bebyggelsestæthed er helt afhængig af udgravningsintensiteten. Der er også enkelte udgravninger i forbindelse med motorvejen og omkring Ribe. Igen er udgravningsintensiteten og ikke fortidige bebyggelsesmønstre, der har størst betydning for at husene erkendes. De sidste huse er spredt i området hvor der er mere sparsomme moderne

anlægsarbejder. Det vil sige at vi kun kan anslå udbredelsen ud fra de områder hvor der er foretaget mange udgravninger. Da området omkring Esbjerg er undersøgt i næsten alle retninger med mange store forundersøgelser, kan det efterhånden give os et godt indtryk af bebyggelsens tæthed og placering i dette område.

Siemens tolkning om bebyggelsernes relation til våd- og engområder baserer sig på udgravninger foretaget sydøst for Esbjerg ved Veldbæk, Måde og Grønnegård. Dertil var et par af de neolitiske pladser, som blev fundet i forbindelse med anlæggelsen af motorvejen, lokaliseret nær åer med tilknyttede vådområder. Allerede tidligere var der dog lokaliseret enkelte bebyggelser der ikke synes særligt tilknyttet vådområder, f.eks. Solbakkegård V (som nævnt samme placering som Skagerrakvej) og Ravnsbjergvej/Sønderris (ESM 2607). Men på daværende tidspunkt var der kun fundet enkelte sådanne huse.

De seneste års større udgravninger har vist, at stort set alle landskabstyper rundt om Esbjerg er benyttet til bebyggelse. Det enkelte hus ligger enten alene eller i mindre grupper. Der er huse tæt på vådområder, og huse på højtliggende grusede bakkedrag langt fra større vådområder. Der er bebyggelser på smeltevandssand, på morænesand, på områder af moræneler, områder med blandet ler og sand, og bebyggelser med gruset undergrund. På pladser som Skagerrakvej og Grønkjær Vang Vest ligger bebyggelserne så langt fra større åløb man kan komme, dog er der i udgravningerne lokaliseret meget små lokale vandhuller der for længst er vokset til. Hvis små bække og små vandhuller medtages, er der ganske vist sjældent mere end et par hundrede meter til vand, men dette ville gælde næsten ethvert punkt i landskabet. At hele landskabet er taget i brug i løbet af

senneolitikum, er også foreslået for andre områder (Westermann 2019: 276).

I de fleste tilfælde er det svært at afgrænse de enkelte pladser i forhold til hinanden, det gælder både i Måde området (Siemen 2019: fig. 12). Men også på pladserne Vester Vang, Qvaulund Agre og Grønkjær Vang Vest kan ses som én bebyggelse. Her ligger spredte huse, flere med over 100 m mellemrum, men med omkring 1 km fra det sydligste til det nordligste hus. Som nævnt er der også ca. 1 km mellem Solbakkegård III og IV og til Solbakkegård V, men fra det neolitiske hus er der så under 200 m til neolitiske huse på Skagerrakvej. Der er kun ca. 500-600m fra Ravnsbjerg til Sønderris/Ravnsbjergvej, og kun omkring 800-900 m fra Sønderris/Ravnsbjergvej og til Erisvænget. Generelt er der i halvcirklen omkring Esbjerg sjældent mere end en 2 km til næste neolitiske hus. Dertil kommer at vi næppe har fundet alle pladser eller huse i området.

Det skal påpeges at alle husene næppe har været samtidige, men specielt huse fra perioden 2200-1800 f.Kr. er talrige og optræder på de fleste pladser. Da det enkelte hus har haft relativt kort levetid må vi antage at flere pladser tilsammen repræsenterer 1-2 huse der over tid flytter rundt. Dog er der flere pladser (Myrthueparken, Ravnsbjerg, Måde) hvor der er fundet otte huse eller flere, og det er muligt at bebyggelsen er flyttet over kortere afstande mellem hver fase på disse lokaliteter.

Samlet set kan vi se at der i hvert fald i slutningen af senneolitikum har været mange samtidige huse. Måske skal vi forestille os omkring 1 km mellem hvert hus, men at stort set alle landskabstyper har været taget i brug, og der har været helårsbeboelse i hele området.

Det er sværere at tolke den tidlige del af senneolitikum og slutningen af enkeltgravskulturen. Der er meget få dateringer og hustyperne er svære at udskille. Måske er der både i sen enkeltgravskultur og tidlig senneolitikum nogle få pladser med huse med forsænkede gulve i flere faser, samt spredte huse som f.eks. Solbakkegård III/IV og småhuse som huset fra Vester Vang. Det kan ikke udelukkes at nogle af husene repræsenterer mere sæsonmæssig bebyggelse. F.eks. huse med forsænkede gulve ved Måde til vinterophold, eller mindre stolpesatte huse til sæson brug. Der var forkullede korn i huset fra Vester Vang, og dette hus således at have agrare funktioner tilknyttet. Måske har man haft dyrene tæt ved de større vådområder (f.eks. Måde) og så udnyttet andre områder til korn? Desværre er det endnu for usikkert at tolke ud fra fundbilledet da det er meget sparsomt i denne periode.

Huse som monumenter

Der er både store og små huse. Men er de store huse monumentale bygninger? Grunden til at husene i denne artikel er delt op i en del typer og former, har været ønsket om at undersøge om der var en relation mellem husenes størrelse, placering og datering og så konstruktionsmæssige detaljer som tegn på funktions eller statusmæssig betydning. Da der er flere huse med forskellige træk, er det også relevant om det er de kronologiske sekvenser der betyder noget. Hvis der derimod er flere typer i brug samtidig, kan det have betydning for om vi virkelig kan anse husene som havende mere eller mindre monumentale funktioner.

For det første er det vigtigt at fastslå at størstedelen af husene der er kulstof-14 dateret er dateret til en ret snæver ramme mellem 2200 og 1800 f.Kr. Men alligevel kan der ses

en udvikling i husenes kronologi. De store huse af type F synes primært at have dateringer fra perioden 2200-1900 f.kr., mens typerne D og E med lidt forsigtighed kan dateres i tidsrummet 2000 f.Kr. og frem. En forsigtig tolkning kunne være de store huse af Type F med lige gavle langsomt afløses af typerne D med én rund og én åben gavl eller Type E med to let rundede gavle. Der det kunne tyde på at der er sket en udvikling af husenes tagkonstruktion, hvor husene af type F ville have haft lige gavle mens D/E haft rundede. Man kunne foreslå de åbne gavle i den ene ende i huse af type D, viser et behov for at lave en aktivitet i eller udenfor husenes ene gavl.

De store huse suppleres af mindre huse af typerne G og H og de mindre huse af type F. Specielt typerne G og H synes at være dateret efter 2000, og måske endda senere. Det ville betyde at disse mindre huse skal findes parallelt med de store huse af type D med åben gavl.

Det kunne tolkes som at de store huse havde en større status eller at de havde en "monument" agtig funktion, mens småhusene var underlagt familierne i de større huse. En sådan tolkning ville være at der gradvist skete en øget social opdeling af samfundet. Da der også er meget store huse før hustype D, er dette dog langt fra sikkert. Måske er der snarere tale om funktionsmæssige forskelle. Da der samtidig synes at være en stor ekspansion i husbyggeriet er der måske snare et tegn på at der var funktioner der ikke var nødvendige i alle huse. Man kunne tænke sig en større familiegruppe kun havde brug for ét større huse til forsamling men behov for flere beboelseshuse. De forskellige huse kan også have haft sæson eller funktionsmæssige variationer der har betydning. Videre behandling af husene

og deres fundmateriale er nødvendig for at afklare dette.

Sammenfatning

I 2019 kom der et nyt stort værk om neolitiske hustomter. I dette ses det at der er en rivende udvikling i vores viden om periodens huse. Samtidig giver det en solid baggrund for videre udforskning og afklaring af nye spørgsmål. For det sydvestjyske område er der sket en voldsom tilvækst af udgravede, neolitiske huse. Udviklingen går derfor så hurtigt at en ny opdatering allerede har været nødvendig. Denne artikel har opdateret den viden vi har opnået om senneolitiske huse Sydvestjylland.

Det er tydeligt at der fra omkring 2200 f.Kr. og frem er en stor ekspansion af husbyggeriet. Der bliver pludselig bygget mange flere huse, og samtidig ser vi huse der har været over 30 m lange og op mod 6-7 m brede. Det giver huse med arealer på op mod 200 kvadratmeter. Dette er en del af en bredere tendens med meget store huse i senneolitikum. De store huse fra Esbjergområdet har flere ligheder med husene fra Østdanmark, og ikke så mange ligheder med husene fra Nordjylland.

Det ekspanderende husbyggeri er bredt fordelt i området, og det er tydeligt at alle landskabstyper er udnyttet. Desuden er flere forskellige hustyper i brug samtidig. Om dette skyldes funktionsforskelle eller forskellige indflydelser på byggetraditioner er endnu ikke klarlagt.

Et andet spørgsmål der trænger sig på, er hvordan det ser ud efterfølgende. De store huse der er dateret, viser sig primært at være fra før 1900 f.Kr. Det er dog endnu for tidligt at slutte alt for meget ud fra dette. Men det er iøjnefaldende at vi også har relativt få

huse der er dateret til starten af ældre bronzealder. Det kan tænkes at der er et skift i bebyggelsesmønsteret, og at bebyggelsen i højere grad flytter ind i landet. Men for at kunne konkludere dette er det vigtigt at få flere sikre dateringer og få materialet analyseret i et bredere perspektiv, f.eks. i forhold til materialet i Vejen og Billund kommuner. Vi fortsætter med at finde og udgrave neolitiske huse, og det er da artiklens forfatters håb at denne artikel hurtigt bliver forældet.

Litteratur

- Boas, Niels Axel 2019. The houses in the Neolithic and Early Bronze Age in Djursland, East Jutland. I Sparrevohn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 237-262.
- Borup, Per 2019. Late Neolithic houses and their development within the Horsens Museum's area of responsibility. I Sparrevohn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 297-310.
- Dollar, Scott Robert 2013. Hustomter fra senneolitikum og tidligste bronzealder i Vejen Kommune. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* 14., 2012. s. 39-49.
- Johannsen, Jens Winther 2019. Mansion on the Hill – A Monumental Late Neolithic House at Vinge, Zealand, Denmark. *Journal of Neolithic Archaeology* 19, 2017. S. 1-27.

- Grundvad, Lars, Marting Egelund Poulsen, Marianne Høyem Andreassen 2015. Et Monumentalt midtsulehus ved Nørre Holsted i Sydjylland. Analyse af et langhus fra ældre bronzealder periode I. *KUML* 2015. s. 49-75.
- Mikkelsen, Martin 2019. Two-aisled houses from the areas around Viborg and Holstebro. I Sparrevojn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 215-236.
- Nielsen, Poul Otto 2019. The development of the two-aisled longhouse in the Neolithic and Early Bronze Age. I Sparrevojn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 9-50.
- Poulsen, Martin Egelund og Lars Grundvad 2015. Vestervang ved Vejen – væggrøftshuse fra overgangen mellem yngre stenalder og ældre bronzealder. *By, marsk og geest* 27, 2015, s. 20-36.
- Poulsen, Martin Egelund og Scott Robert Dollar 2019. Late Neolithic houses – seen from the perspective of South Jutland. I Sparrevojn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 343-356.
- Overgaard, Kurt-Glintborg 2019. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age in the Silkeborg area. I Sparrevojn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 287-296.
- Siemen, Palle. Ground Plans of two-aisled houses from South-West Jutland. I Sparrevojn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 357-366.
- Sparrevojn, Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019.
- Sparrevojn, Lotte Reedtz 2019. Two-aisled Houses from East Zealand. I Sparrevojn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 51-66.
- Sarauw, Torben 2019. Neolithic and Early Bronze Age two aisled houses in North Jutland. I Sparrevojn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 161-174.

Westermann, Jakob 2019. Houses and huts dating to the Neolithic and Early Bronze Age in Moesgård Museum's areas of responsibility. I Sparrevohn. Lotte Reedtz, Ole Thirup Kastholm og Poul Otto Nielsen (red) 2019. *Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age Denmark*. Royal Society of Northern Antiquaries and University Press of Southern Denmark. København 2019, s. 263-278.

Summary

Late Neolithic houses in Southwest Jutland - House types, chronology and landscape.

In 2019 a major new work was published on Neolithic houses sites. From this work, it was clear, that our knowledge of the houses from this period is under rapid expansion. At the same time, the body of work represents a solid background for further research and the clarification of new questions. The region of Southwest Jutland there has seen a massive growth in the volume of excavated Neolithic houses. Developments have advanced our knowledge so much, that a new revision was already necessary. This article has updated and revised the knowledge we now have relating to Late Neolithic houses in Southwest Jutland.

It is clear, that from 2200 B.C and onwards, there is a large expansion in the volume of house building. Suddenly there are larger numbers of houses being built and at the same time, we see houses that are more than 30 m long and up to 6-7 m wide. This represents houses with floor areas of up to 200 square meters. This is part of a larger tendency towards greater house sizes during the Late Neolithic period. The large houses from the Esbjerg region have several similarities with houses from Eastern Denmark and not a lot of similarities with houses from Northern Jutland.

The expansive house building trend is widely distributed in the region and it is clear that all landscape types are been utilized. At the same time, different house types are in use simultaneously – if this is due to varying functionalities or differences in building traditions has not yet been clarified.

Another pressing question is how the situation subsequently developed. The large houses, that have been dated, primarily seem to be from before 1900 B.C. It is as yet, too early to conclude anything on this basis. But it is eye-catching, that we have relatively few houses dated to the beginning of the Early Bronze Age. It could be, that there is a shift in the settlement distribution and that settlements moved inland in greater numbers. But, in order to be able to reach any conclusions, it is imperative with even more certain dating's and analyses that show the material in a wider perspective. E.g. in relation to the material from the municipalities of Vejen and Billund. We are continually finding and excavating Neolithic houses, and it is the authors hope that this article will therefore quickly be made redundant.

Tobias Danborg Torfing

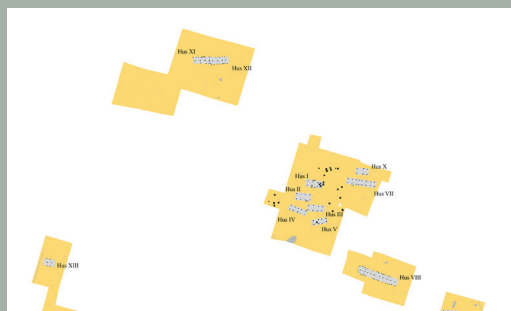
Museumsinspektør, Ph.d.

Sydvestjyske Museer

Tangevej 6B, 6760 Ribe

totor@sydvestjyskemuseer.dk

BY, MARSK OG GEEST

Senneolitiske huse i Sydvestjylland – hustyper, kronologi og landskab.

Knebbet Mølle – en af Hundbæks to vandmøller.